

Bijlage VWO 2015

tijdvak 1
vrijdag 08 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Tekstboekje

Teksto 1 Vega i medio ambiente

1 E rei indio Ashoka a traha un lista di bestia ku, segun e, meresé státus di protekshon. Ta trata di patu, lora, raton di anochi, djaka di kaña i toro. Segun Ashoka, mata bestia pa kome ta un atosidat. E rei akí, ku tres siglo promé ku Kristu tabata dirigí e pais ku awe ta India, tabata un di e promé vegetarianonan. For di e tempu ei, mas i mas hende a skohe pa un dieta vegetariano.

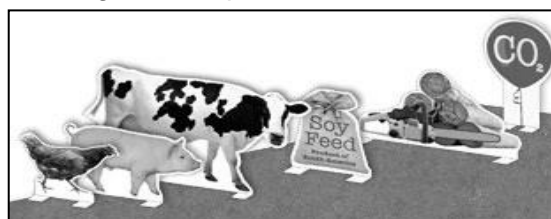
2 Bou di poblashon hulandes, entretantu, e kantidat di persona ku ta vegetariano a subi te alrededor di 4%. Komo si fuera no ta basta, ta bini aserka un 25% asina ku ta fleksitariano, esta, e grupo ku konsientemente ta apstené di kome karni durante algun dia den siman. E grupo mayoritario ta keda, por lo pronto, esnan fiel na nan pida bistek, pia di galiña òf balchi di karni. Kon hende por hinka den nan kabes pa laga un delisia asina para? Ta solamente un amante ferviente di karni lo por pensa asina. Aunke mester bisa sí ku ora ta trata di smak di hende, no tin diskushon. A keda solamente ainda pa papia tokante sufrimentu di e animalnan. Pero dikon pensa ku un animal ta muchu mas bon den naturalesa salbahe ku bon kriá na un finka?

3 E rei indio, Ashoka, a yega e edat di 71 aña – ku den e tempu ei tabata un edat respetá – sin tabata kome karni. Anto, si ta trata di salú? Karni ta asina nesenario pa biba salú? Atletas vegetariano a demostrá ku por bira kampion mundial sin kome un bon plato di spaguèti ku balchi di karni. E profeshonalnan riba tereno di alimentashon a demostrá ku un plato sea ku piská òf karni, pa poko, ta mes salú ku un menú vegetariano. Pero, aunke hopi hende outomátikamente ta sali for di e punto di bista ku vegetarianismo ta bon tambe pa medio ambiente, e últi-

mo añanan, científiko di medio ambiente a okupá nan mes ku e disputa entre karni i vega, i nan a yega na otro resultado – remarkabel i sorprendente.

4 Primeramente, bestia ta hasi dañu na nos klima i medio ambiente. Algun aña pasá, Universidat di Chicago a presentá un kálkulo konsiderabel. E investigadónan Gidon i Pamela Martir a kalkulá e impakto ku gas di eskape tin riba medio ambiente. No solamente nan a investigá gas ku ta sali for di trùk, mashin di konstrukshon i katapila, sino tambe efekto di ganaderia (krio di bestia) i e tipo di gas ku bestia mes ta produsí. Nan a inkorporá esaki den e investigashon.

5 T'asina ku henter dia baka i porko ta saka bientu i respu, mandando di e manera akí gas metano den aire. E animalnan no por hasi nada kontra esaki, pero metano ta un tipo di gas poderoso i dañoso pa kapa di ozòn. E ta 20 bes mas fuerte ku dióksido karbóniko. Kua ta e mensahe ku a bini dilanti for di e investigashon? Kambio pa un dieta vegetariano lo pèrkurá pa un disminushon konsiderabel di baka, porko i gas. Esaki ta mihó pa nos klima. E ta muchu mas favorabel ku e cambio di un outo komun i koriente pa, por ehèmpel, un Toyota Prius, komo ku esaki ta híbrido i superekonómiko. Ku otro palabra: bira vegetariano i salvaguardá kapa di eis.

6 Ku un dieta vegetariano ta mihó pa medio ambiente ta komprendibel pa asta un mucha chikí. Djis tuma, por ehèmpel, trigo. Ku trigo, por hasi dos kos. E promé opshon ta traha pan kuné pa kome. E di dos opshon ta us'é

komo kuminda di galiña. Duna galiña luna largu trigo, pa despues kome e galiña. Pa e último opshon akí, un paso èkstra den produkshon ta nesesario, esta, promé ku e nutrientenan di trigo – ku e galiña a kome – bira alimento riba tayó. Un paso den produkshon ku ta eksigí èkstra trigo, èkstra awa, transporte, trahadó, etc. Krio di bestia ta eksigí muchu mas ku loke hende por imaginá.

7 Pues, tur hende mester bira vegetariano. Pero, wanta! Asina fásil no ta, Imke de Boer, profesor di sistema di produkshon di bestia na Universidat di Wageningen, ta opiná. Semper, De Boer ta laga su studiantenan mira un pelíkula animá, kaminda un hòmber ta laga piedad di dominó pará den rei kai un tras di otro. E piedadnan di dominó gigante akí ta pará den un sírkulo, i nan ta kai patras riba nan kabes. E mensahe: kada akshon ta kondusí na un reakshon. Ta sigur ku por haña sorpresa desagradabel si no analisá kada reakshon separadamente i profundamente.

8 De Boer ta konvensí ku nos planeta lo ta mas benefisiá si baha man na konsumo di karni. Sinembargo, hasi henter poblashon di mundu vegetariano no ta un solushon duradero. ‘Tin algun área òf region na mundu ku no ta fértil pa plantashon. Tuma, por ehèmpel, e barikanan di seru yen di baranka na Maroko. Pa yega na kuminda pa henter pueblo, ta krio di kabritu ta e forma mas sigur i duradero. Ademas, ganaderia ta brinda nan mas opshon ku solamente karni. Pensa riba kueru, lechi, mèst etc.’

9 Tin otro argumento kontra eliminashon total di krio di bestia. Sierto produkto di animal ta kontené nutriente masha krusial pa hende. Sentro di nutrishon, enkargá ku dunamentu di konseho, ta usa vitamina B12 komo ehèmpel. E supstansia akí ta nesesario pa produkshon di sélula kòrá den sanger, i ta sòru pa un bon funshonamentu di nos sistema nèrvioso. B12 ta

bini solamente den produkto di bestia, manera lechi, webu, karni i piská. P’esei ta rekomendabel pa sigui mantené produkto lákteo i webu riba lista di konsumo. Pero mester di galiña pa pone webu, i pa traha produkto lákteo, nos mester di lechi. Pa baka produsí lechi, e mester tin yu, tur aña. Tambe ta un echo ku tur bestia mester muri. Kiko mester hasi ku tantu karni asina? Mester tira bon karni afó? Esei sí ta dispidimentu di alimento.

10 Kome karni – de bes en kuando – no nesesariamente ta malu pa medio ambiente. Ta hasi diferensia ki tipo di karni nos ta kumpra? De Boer a kalkulá e asina yamá ‘environmental impacts’, e efektonan ekológiko di baka, porko i galiña riba klima. Por ehèmpel, kon lo por suma uso di energia huntu ku asidifikashon di tera ku mèst ta okashoná? P’esei, De Boer a kompará e diferente karakterístikanan di ganaderia ku ta atentá direktamente kontra medio ambiente. For di su kálkulonan a sali na kla ku baka, por ehèmpel, ta esun ku ta kubri mas teritorio kompará ku e otro bestianan. Pa produkshon di 1 kilo di karni di baka, mester di un tereno di 40 meter kuadrá. Esaki ta, entre otro, pa motibu di mantenshon energétiko ineficiente di un baka. Esta, mester kumpra bastante kuminda pa e kome bon i gòrda promé ku por disfrutá di un bon pida bistek.

11 En kambio, tene galiña ta muchu mas bentahoso. Pa 1 kilo di galiña, un espasio di alrededor di 8 meter kuadrá mes ta suficiente. Riba otro frontera tambe, manera respumentu di metano, un baka ta skor malu. Di otro banda, tòg tin aspekto na fabor di un baka. Baka ta kome yerba, miéntras galiña ta kome produkto di grano. Ku e kos ei, galiña ta kompetí ku hende pa loke ta trata nesesidat di kuminda ku kada un mester. Sigui alimentá un poblashon mundial, ku ketu bai ta krese, tambe ta parti di un proseso duradero òf di konservashon. Ku esaki den mente, no ta fásil pa bisa ku baka ta mas

malu pa nos planeta ku galiña. Paso-bra mas tantu e galiñanan bira, mas tantu grano mester, i mas altu e preis di grano bira, mas tantu hende lo sufri di hamber...

12 Awor, kon ta pará ku un pida karni biológiko di baka òf di galiña? Esei mester ta muchu mas duradero kompará ku karni no biológiko? Asta e pregunta akí no ta fásil pa kontestá ku un simpel sí òf nò. Ta dependé kiko bo ta komprondé bou di duradero. Duradero ta nifiká ku e bestia mester biba na aire liber den naturalesa? Karni biológiko, tantu di baka komo di galiña, naturalmente ta skor mihó e ora ei. Pero ora ta trata di klima, tur e kamentu den aire liber ta ménos faborabel. Si kompará galiña den ponedero (lugá será kaminda ta aktivá galiña pa pone webu) ku un galiña 100% biológiko, esun biológiko ta usa mas energia, pues mas kuminda, pues e ta mas kostoso. Ku otro palabra, pa loke ta trata kuminda, galiña di ponedero ta mas efisiente, mas 'duradero'.

13 For di e estudio di Heleen van Kernebeek tambe a sali na kla ku no ta fásil pa kontestá e pregunta kiko ta nifiká duradero. Van Kernebeek a promové serka Imke de Boer ku su investigashon ku ta enserá e ròl ku bestia tin den un patronchi di konsumo duradero òf di konservashon. Van Kernebeek a dirigí su investigashon riba produkto sekundario ku agrikultor a duna nan bestianan kome. Por ehèmpel, kònòshi di kaña ku ta sobra despues di produkshon di suku òf kaska di batata ku ta sobra for di produkshon di 'cheps' i batata hasá. Hende no ta kome e produktonan sekundario akí, miéntras ku pa e bestianan, esakinan ta bon kuminda. Van Kernebeek: 'Duna bestia esakinan kome ta zona manera un solushon duradero. Pero ku e mes produktonan sekundario akí por produsí energia bèrdè.' Ke men, usa e produktonan komo kuminda ta

kompetí ku produkshon di energia bèrdè bon pa medio ambiente.

14 Si e ekspertonan mes tin problema pa definí kiko realmente ta kuminda duradero, kon nos, komo konsumidó, lo por hasié ora nos ta den supermerkadu? Esaki ta keda difísil, segun De Boer, aunke por bisa ku pa e european ya ta konosí ku kome ménos karni i piská, den tur sentido, ta mihó pa medio ambiente. Pa ta mas fásil pa e konsumidó den tienda, Imke de Boer ke mira kambio drástiko, kaminda kadena di produkshon di alimento ta kuminsá kumpli ku eksigensia mínimo stipulá. Segun e, ta investigadó for di diferente ramo di investigashon mester bini ku e eksigensianan en kuestion. Ademas, étika i sientífiko di bestia tin ku formulá mas eksakto kuantu espasio kada bestia mester. Un tim di sientífiko di medio ambiente tin ku stipulá e máksimo di emishon di gas ku ta permití na momentu di transportashon di bestia, etc. Ta e informashon akí supermerkadu mester usa pa hasi nan surtido di produkto riba tur tereno duradero. 'Asina, komo konsumidó bo sa ku bo supermerkadu ta boga pa un mundu duradero òf bon konservá, anto bo ta hasi kompra ku un konsenshi limpi.'

15 Aparte di esei, Van Kernebeek ke pone responsabilidat serka e konsumidó. E ta proponé pa pone riba kada produkto un marka eko di kalidat. Riba esaki, tin poné kon e produkto ta skor a base di diferente indikadó di medio ambiente, manera klima, bienestar di bestia, etc. E ta spera ku e marka eko di kalidat akí no ta bira kompliká, manera e etikètnan ku ta kontené ingrediente, nutriente, vitamina, etc. Van Kernebeek ta añadí: 'No ta mal idea si konsumidó profundisá poko mas den orígen di loke nan ta kome. Hende mester haña sa kua ta e konsekuensianan ku eskoho di kada kuminda tin riba medio ambiente.'

Tonnie Mudde, Quest, tradusí i adaptá

Teksto 2 Víktima di kredulidat

1 Sa kue bo kabes abou ku frekuensia? Lo bo no ta e úniko. Hopi ta esnan ku ta bira víktima di engaño òf manipulashon. Di unda e kredulidat, e naividat, òf e ingenuidat ku ta pone ku hende ta bira víktima, ta bini? Anto, por hasi algu kontra dje?

2 Hende por a pensa ku na dezèmber 2008 lo por tabatin un víktima mas improbabel ku Stephen Greenspan? Sigur ku nò. Na promé lugá, e hòmbler ta leu for di bobo. E ta katedrátiko emérito di sikologia di desaroyo na Universidat di Connecticut. Ademas, ta bastante iróniko ya ku kredulidat ta pertenesé na su área preferí di investigashon. Pa koroná obra, a paresé mas lat den e luna menshoná su buki titulá *Annals of Gullibility* (liber tradusí: *Kuenta históriko di engaño*), den kua e ta eksplorá un variedat di kuenta di bida real i tambe saká for di literatura internashonal. Apesar di tur esei, Greenspan, huntu ku míles di amerikano mas, mester a sinta wak na televishon den invierno di 2008 kon a arestá e negosiante notorio Bernhard Madoff, pa motibu di malversashon di bolsa. Pa e realisá un momentu despues ku e por bien lubidá su penshun, pasobra el a invertié den un fondo di Madoff. Kon por ta ku asta un persona manera Greenspan a laga nan kue kabes abou asina ei?

3 Ta naividat, asina e sikólogo di desaroyo lo a atmití den *Wall Street Journal*. E tabatin muchu konfiansa den otro hende, nan bon intenshonnan i nan ekspertisio. Esei ta algu ku e mester tin bèrgwensa di dje? Sigur ku nò. Hende krédulo por hasi masha poko na nan naividat. Kiko ta pone ku nan ta krédulo na momentu ku ménos ta spera?

4 Greenspan no tabata hòmbler di práktika, manera ta bini dilanti den su buki. Eiden e ta splika kredulidat na un

manera puro teorétiko i bastante vago. Den poko palabra: tin algun faktor prinsipal ku ta influensia bo grado di kredulidat. Personalidat i emoshon ta esnan mas importante. E emoshon ku a horka Greenspan ta eksitashon pa e espektativa di un behes felis i riku. El a konkluí ku ta opvio ku tal eksitashon ta blèndu hende. Ku emoshon ta kontribuí na kredulidat ta bini dilanti tambe den investigashon. Asina e sikólogonan di e universidat amerikano Johns Hopkins a deskubrí ku bon beis ta hasi bo krédulo. Nan a repartí un grupo di hende den dos. E promé grupo a lesa un buki ku un final felis, den kua e lesadó tin e ròl di héroe. E konsekuensia tabata ku e lesadónan tabatin un bon beis, un beis relativamente positivo. E otro grupo di persona a haña un kuenta neutral presentá tokante un kaminata riba e tereno di universidat. Despues tur hende a wak pelíkula tokante UFO (platio volador) i spiritu, i finalmente nan a yena un enkuesta. E konklushon? Mas mihó nan beis tabata, ménos nan tabatin e tendencia di bisa ku UFO i spiritu ta puro ko'i kèns.

5 Personalidat ta e otro faktor ku, segun e sikólogonan, ta hunga un ròl importante. Tuma un hende su eksperensia di bida. Loke bo ta pasa aden tin influensia riba bo personalidat. Hende ku a eksperensia i mira tur kos un biaha kaba, ta kere ku nan ta ménos inosente ku esnan ku ta pichon ainda. E sikólogo di desaroyo, Greenspan, ku a resultá engañá, ta haña e pensamentu akí korekto. E ta usa Pinokio komo ehèmpel. E pòpchi famoso, ku tabatin asina tantu gana di bira un mucha hòmbler chikí di bèrdat, pa motibu di su inosensia, ta kai kada bes den otro hende su trampa. Esei ta okashoná eksperensia fèrfelu. Pero, netamente pa motibu di e lèsnan duru di bida akí, e ta desaroyá abilidadat pa

rekonosé intenshon malisioso. Esei ta yud'é pa kometé ménos pifio, komportá su mes bon i sabí, pa porfin e bira un mucha hòmber chikí di bèrdat. Segun Greenspan, 'un bon metáfora pa nos tur'. Pero t'asina ta den realidat tambe?

- 6 Investigadó di Universidat di Leicester (Inglaterra) ta pretendé lo kontrario. Sea bo haña un enfermedat grave òf bo pèrdè bo trabou, e lèsnan duru di bida ta hasi di kualke gran skèptiko un inosente kèns. E investigadónan a pidi e grupo partisipante na un investigashon pa indiká riba un lista di suseso desagradabel kua nan a yega di eksperensíá i den ki grado e susesonan a influensíá nan bida. Tambe nan a tèst nan riba kredulidat, lagando nan lesa un kuenta tokante kua ta hasi nan dos biaha un sèt di pregunta. Na e momentu ei, e entrevistadónan ta trata di influensíá e persona bou di investigashon ku pregunta dirigí, pero tambe ku 'feedback' negativo. E resultado ta ku un bon dósis di eksperensia di bida en bèrdat tin influensia riba bo kredulidat, ma den sentido negativo: esun ku eksperensíá hopi kos desagradabel no ta bira ménos, sino mas fásil pa influensíá. E investigadónan ta splika esaki di e siguiente manera: pasa ku regularidat den eksperensia negativo ta pone ku un hende ta bai tin deskonfiansa mas lihé den su mes manera di husga, i na lugá di esei, e ta bai tras di otro hende su opinion, esta, e ta bira mas krédulo. Aparte di esei, bo por puntra bo mes di otro banda, si un persona ingenuo ta bira mas lihé víktima di krímen husta-

mentu pa motibu di su naividat. Pero esei e sikólogonan no a laga pisa den nan investigashon.

- 7 Sinembargo, no pensa awor ku bo ta skapa si bo a eksperensíá tiki kos desagradabel i rara bes bo tin bon beis. Peliger di kredulidat ta skonde tambe den bo propio kurpa. E mal-echor prinsipal ta e supstansia oksitosina. E ta mihó konosí komo e 'hormona di karisia', pasobra e ta sali durante tur sorto di karisia, manera sunchimentu, freimentu i dunamentu di lechi di pechu. Na e momentunan ei, e ta sòru pa bo sinti un laso estrecho ku bo partner òf ku bo yu, i ku bo ta konfia e otro persona. Tiki oksitosina, di otro banda, ta nifiká ku no tin un laso estrecho, pues ménos konfiansa. Ta un triki di naturalesa pa sòru ku bo ta trata bo próhimo bon i ta alerta pa hende straño. E último añanan, e lista di investigashon ku ta proba empírikamente e funshonamentu di oksitosina ta krese rápidamente. Den un di e investigashonnan akí, ta laga partisipante indiká den un tèst kuantu konfiansa nan tin den un seri di kara humano. Nan a duna un grupo un dósis di oksitosina, miéntras ta duna e otro un placebo¹. E partisipantenan ku a tuma oksitosina a haña konsiderablemente mas konfiansa den kara komun i koriente ku e partisipantenan di e grupo ku a tuma placebo. Bo ta wak e positivamente? E ora ei, lo bo por bisa ku basta oksitosina ta hasi bo un hende plasentero i sosial. Pero e tin tambe un punto krusial: e ta hasi bo un víktima fásil pa e chatigernan di e mundu akí. Un idea fèrfelu, un supstansia ku ta laga bo na kaya ora di husga otro. Pasobra, kon bon eduká ku bo por ta, i kuantu eksperensia di bida ku bo por tin, kontra supstansia ku bo kurpa ta traha, bo no por hasi masha kos.

¹ *Imitashon di remedi, pa usa den investigashon sikológiko i tambe den tèst di funshonamentu di remedi berdadero.*

8 Kisas tin speransa pa esnan krédulo bou di nos. Investigadó di Universidat di Utrecht ta sospechá ku testosterona lo por bien ta e polo opuesto di e hormona di karisia. Ban wak kon esaki ta funshoná. E substansia testosterona – ku ta asosíá ku komportashon dominante – ta sòru pa bo no tin e deseo di karisiá e otro, sino ku bo ke pa e faya. Pero, kon pa haña prueba di un efekto kontrali asina den kaso di kredulidat? Nan ta kue dos grupo di hende muhé: e kurpa femenino ta kontené ménos testosterona ku e kurpa maskulino. Pues, por demostrá e efekto mas fásil. Ta laga tur partisipante indiká den un tèst kuantu konfiansa nan tin den un seri di kara humano. Konsekuentemente, ta duna un grupo un dósis di testosterona, miéntras ta duna e otro un placebo. Kaba ta ripití e tèst serka ámbos grupo. Resultado ta ku oumento di testosterona ta hasi ku un hende ta konfia ménos. Mas grandi e konfiansa serka e promé tèst sin testosterona, mas

fuerte e bahada serka e di dos tèst. E investigadónan a konkluí ku testosterona ta yuda baha konfiansa den bo próhimo na un nivel mas favorabel. Pasobra es ku laga otro kita kada biaha tur kos for di dje, aunke e ta asina sabí, a lo largu mester dobla rabu warda pa esnan ku mal intenshon. Ku otro palabra: esun ku tin muchu konfiansa den otro hende, bo por yama trankilamente ingenuo.

9 Di bèrdat e solushon por ta asina simpel? Simplemente guli un par di píldora di testosterona? Desafortunadamente, basta testosterona no ta nifiká, pa regla, mas deskonfiansa, asina Peter Bos, un di e investigadónan ta matisá. ‘Nos a wak tambe si hende muhé ku di nan mes tin un nivel altu di testosterona, tin ménos konfiansa. Esei no tabata e kaso.’ Pues, Greenspan i tur otro hende ingenuo, tin mester di basta investigashon ainda promé ku remediá boso naividat. Kere mi numa...

Berry Overvelde, Quest, tradusí i adaptá

Examen VWO 2015

tijdvak 1
vrijdag 08 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Bij dit examen hoort een bijlage en een uitwerkbijlage.

Noteer alle antwoorden op de uitwerkbijlage.

Dit examen bestaat uit een tekst met 20 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.
Voor dit examen zijn maximaal 53 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Teksto 1 Vega i medio ambiente

Por repartí e teksto segun contenido i struktura den e siguiente partinan:

Parti 1: alinia 1 – 3

Parti 2: alinia 4 – 6

Parti 3: alinia 7 – 9

Parti 4: alinia 10 i 11

Parti 5: alinia 12 i 13

Parti 6: alinia 14 i 15

- 1p 1 Kua suptítulo ta kuadra mihó ku Parti 2?
A Ganaderia
B Impakto
C Klima
D Metano
- 1p 2 Kua suptítulo ta kuadra mihó ku Parti 3?
A Importansia di ta vegetariano
B Resultado di ganaderia
C Solushon pa kuminda duradero
D Utilidat di krio di bestia
- 1p 3 Tin diferente manera pa strukturá alinia.
Kua ta e struktura di alinia 3?
A afirmashon – argumentashon – refutashon
B ponensia – elaborashon – konklushon
C pregunta – argumentashon – opheshon
D pregunta – elaborashon – konklushon
- 4p 4 Alinia 5 ta duna argumento pa sostené un ponensia den alinia 4.
Nota e ponensia di alinia 4 i e argumento duná den alinia 5.
Usa un máksimo di 30 palabra pa bo kontesta.
- 1p 5 E rasonamentu di e outor den alinia 5 ta enserá algun sofisma.
Un di e sofismanan ta: *Generalisashon aselerá*.
Sita e frase ku ta kontené e sofisma akí.
- 4p 6 Nota e argumentonan duná den Parti 3 (alinia 7-9) pa apoyá e ponensia ku no mester deskartá uso di bestia kompletamente. *Usa un máksimo di 35 palabra.*

- 1p **7** Den alinia 7, De Boer ta usa e efekto di piedad di dominó pará den rei ku ta kai un tras di otro komo símbolo ku kada akshon ta kondusí na un reakshon. Den alinia 8 i 9 ta sigui elaborá riba esaki. Den kua alinia anterior e efekto di dominó akí a bin kaba bon kla dilanti?
A den alinia 3
B den alinia 4
C den alinia 5
D den alinia 6
- 2p **8** Tin un relashon entre e rasonamentu na final di alinia 9 i e promé frase di alinia 10. Alinia 10 por kuminsá ku un palabra di señal. Kompletá e siguiente frase:
 Relashoná ku e rasonamentu na final di alinia 9, e promé frase di alinia 10 ta unX..... i e frase por kuminsá ku e palabraY.....
Yena un palabra pa X i un palabra pa Y. Skirbi e dos palabranan so.
- 1p **9** Den Parti 4 (alinia 10-11), De Boer ta kompará diferente karakterístika di ganaderia ku ta atentá direktamente kontra medio ambiente. Kiko e ta konstatá tokante baka i galiña?
A Baka ta skor malu riba un aspekto, i galiña ta skor malu riba otro.
B En general, baka ta skor relativamente bon kompará ku galiña.
C En general, baka ta skor relativamente malu kompará ku galiña.
D Tantu baka komo galiña ta skor mes malu riba mes aspekto.
- 2p **10** Tin un relashon entre alinia 10 i 11. Kua di e siguiente palabranan ta indiká mihó funshon di alinia 11 relashoná ku alinia 10?
- aklarashon – argumento – konklushon – konsekuensia – kousa – matisashon – negashon – opheshon – ponensia – profundisashon
- Skohe e dos palabranan.*
- 1p **11** Lesa último frase di alinia 11. Pakiko ta usa punto suspensivo (...) na final di e frase akí?
A pa indiká un rasonamentu dudoso
B pa indiká un reakshon di kadena
C pa indiká un sírkulo visioso
D pa indiká un tenshon indeskríptibel

- 1p 12 Den alinia 12, e outor ta usa diferente forma di rasonamentu. Kua forma e outor **NO** ta usa den alinia 12?
- A bentaha i desbentaha
 - B karakterístika i kalidat
 - C kousa - konsekuensia
 - D meta - medio
- 2p 13 Alinia 13 ta presentá un dilema pa loke ta trata solushon duradero. Splika e dilema ei, usando un máksimo di 20 palabra.
- 1p 14 Kua ponensia ta korekto a base di e opservashonnan hasí den Parti 6 (alinia 14-15)?
- A Segun De Boer i Van Kernebeek, ta aktor den produkshon i benta di produkto di konsumo mester yuda nos komo konsumidó bira mas konsiente di medio ambiente.
 - B Segun De Boer, ta supermerkadu por hasi nos komo konsumidó konsiente di kuminda duradero.
 - C Segun e outor, e ekspertonan mester yuda nos komo konsumidó solushoná e problema di kuminda duradero ora nos ta den supermerkadu.
 - D Segun Van Kernebeek, konsumidó ta kumpra ku konsenshi limpi basta supermerkadu pone marka eko di kalidat riba tur produkto.
- 1p 15 Un lesadó krítiko por sinti falta di un alinia final den e teksto. Ki tipo di alinia final e teksto ta rekerí?
- A bista riba futuro di loke a diskutí
 - B opinion di e outor tokante e tópiko
 - C resúmen di e puntonan importante
 - D sugerensia relashoná ku e tópiko
- 3p 16 Formulá pensamentu prinsipal di e teksto. *Usa un máksimo di 30 palabra.*
- 1p 17 Fuente di e teksto ta Quest, un revista pa un públiko lesadó eduká. Aki bou tin un lista di vários medio ku por usa pa anticipá riba nivel intelektual di lesadó.
1. ta duna ehèmpel aktual
 2. ta ekspresá emoshon
 3. ta hasi uso di eksperensia propio
 4. ta hasi uso di ekspertisio
 5. ta hasi uso di 'idioma seku'
 6. ta hasi uso di término profeshonal

Ta kua ta e dos medionan ku e outor ta usa den e teksto akí pa anticipá riba nivel di su lesadó? *Nota e dos numbernan.*

- 1p 18 E outor ta trata e tópiko for di un bista panorámiko.
Kon esaki ta sali na kla?
A E ta aklará kousa i konsekuensia.
B E ta amplia su mira perhudisial.
C E ta presentá vários ángulo i aspekto.
D E ta proba su punto di bista en ekstenso.

Fragmento

GALIÑA BIOLÓGIKO

Un solushon mas amigabel pa bestia, por ehèmpel den produkshon di galiña, lo parse fásilmente masha bon pa medio ambiente – realidat ta nèt kontrali.

Na Hulanda, anualmente ta kria 490 mion puitu, di kua 95% di e krio di galiña akí no ta krio biológiko, pero ta galiña regular ku ta biba den sirkunstansia deplorabel. Un solushon mas amigabel pa bestia lo ta, si kria galiña ku ta 100% biológiko. Pero, un konsekuensia por ta ku mester dupliká e teritorio di krio. Emishon di CO₂ serka e puitunan akí lo oumentá konsiderablemente, i esaki lo hasi daño na medio ambiente. Gastu di e agrikultornan lo subi bastante si nan ke kria galiña ku ta 100% biológiko. Nan mester invertí den otro tipo di grano, pero tambe den renobashon di e kouchinan. Si kosto di invershon pa galiña regular pa kilo ta mas o ménos € 0,84, esaki lo oumentá ku 150% ora nan kria galiña biológiko. For di investigashon di BIN, e Base di Inteligencia Nashonal (Nationale Denk Tank), un grupo di akadémiko i dòktòr ku ta investigá kon lo por produsí kuminda duradero, a sali na kla ku konsumidó ta dispuesto pa paga maksimalmente 10% adishonal pa un mihó bienestar di bestia.

Agrikultor tin e yabi

BIN ta plantia ku inkorporá e deseo pa mas ‘amabilidad’ pa bestia ku e preshon ambiental èkstra ku e deseo akí mes ta okashoná, ta kuminsá tòg na promé instante serka e agrikultor. ‘E agrikultor tin e yabi pa fomentá bienestar duradero’, asina Jesse Arnon, miembro di BIN a trese dilanti durante un foro. Huntu ku 20 miembro mas, el a bati kabes durante 3 luna pa bini ku solushon pa yega na sistema di alimentashon duradero. Esaki no ta fásil, pasobra pa kada solushon ku pensa, un otro problema ta sali. Ademas, importante ta e kooperashon entre e diferente aktornan pa yega na un konservashon duradero, segun Arnon.

Gobièrnu lo mester traha muchu mas estrecho ku agrikultor di krio di galiña i brinda seguridat permanente pa e problema di konservashon duradero. Esaki ta un di e análistan di BIN. Ademas, segun nan, ta di importansia pa hasi bon kla kon tantu gobièrnu komo konsumidó ta balorá diferensiashon entre medio ambiente i bienestar di bestia.

Marleen de Rooy, Het Financiële Dagblad, òktober 2012, tradusí i adaptá

- 2p **19** Menshoná e dos puntonan di semehansa entre e teksto prinsipal i e fragmento akí pa loke nan ta trese dilanti tokante krio di galiña 100% biológiko.
Kompletá e siguiente frase ku un máksimo di 15 palabra:
 Den ámbos teksto ta konstatá ku produkshon di galiña 100% biológikoi
- 4p **20** Aki ta sigui algun ponensia.
 Indiká tras di kada ponensia si e ta kuadra ku loke tin pará den e teksto i/òf ta kuadra ku e fragmento, òf ku ningun. *Marka krus tur kaminda ku mester.*

ponensia	
1	Agrikultor ta esun responsabel pa aportá na kuminda duradero.
2	Agrikultor a yega na posibel solushon duradero pa alimentá bestia.
3	Galiña 100% biológiko ta biba mas largu.
4	Mester hasi konsumidó konsiente di balor di bestia i medio ambiente.

Teksto 2 Víktima di kredulidat

- 18p **21** Skirbi un resúmen di e teksto *Víktima di kredulidat*. E resúmen mester ta na bon papiamentu, ku un struktura lógiko i e mester ta komprendibel pa hende ku no konosé e teksto original. *Usa un máksimo di 190 palabra.*

Inkluí e siguiente puntonan den bo resúmen:

- E fenómeno ku ta bini dilanti i e pregunta sentral den esaki;
- E faktornan di influensia segun e investigadónan amerikano i prueba di esaki;
- Otro vishon ku e investigadónan europeo tin i nan motivashon pa esaki;
- Otro peliger i e ròl ku esaki ta hunga;
- Posibel solushon i su refutashon;
- Konklushon final.

Correctievoorschrift VWO

2015

tijdvak 1
vrijdag 08 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten in het bijgeleverde programma Wolf.
Zend de gegevens uiterlijk woensdag 03 juni 2015 elektronisch naar het ETE.

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Een beoordelingsmodel

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 30, 31 en 32 van het Landsbesluit eindexamens vwo-havo-vsbo d.d. 23-06-2008, PB 2008 no 54.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van bovenvermelde artikelen van het Landsbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examiner. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examiner past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 2 De directeur doet de van de examiner ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommitteerde toekomen.
- 3 De gecommitteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 4 De examiner en de gecommitteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommitteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;

- 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd worden, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan een antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
 - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar een keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dit examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij dient de fout of onvolkomenheid wel mede te delen aan het ETE. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen door het ETE rekening gehouden.
 - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
 - 9 Het cijfer voor dit examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor dit examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer. Dit cijfer kan afgelezen worden uit omzettingstabellen die beschikbaar worden gesteld na bepaling van de definitieve cesuur door het ETE.

3 Vakspecifieke regels

Voor het vak Papiamentu VWO zijn de volgende vakspecifieke regels vastgesteld:

1 Teksten met vragen

- 1.1 Bij de beoordeling van antwoorden op open vragen worden, gelet op de aard van de opgaven, geen punten afgetrokken voor spelfouten. Voor idiomatische en grammaticale oneffenheden geldt hetzelfde, tenzij het antwoord er minder juist of zelfs fout door wordt.
- 1.2 Bij enkele open vragen wordt aangegeven dat de kandidaat zich aan een bepaalde antwoordlengte moet houden. Indien de kandidaat bij een dergelijke vraag een antwoord geeft dat inhoudelijk volledig goed is en dat strikt, dus zonder enige overschrijding, binnen de gegeven antwoordlengte valt, wordt daarvoor een extra deelscore van 1 scorepunt toegekend.

2 Samenvatting

- 2.1 De beoordeling van de samenvatting geschiedt aan de hand van een overzicht van de in de opdracht gevraagde informatie-elementen.
- 2.2 Bij het toekennen van het aantal scorepunten aan de informatie-elementen dient gelet te worden op de inhoud, samenhang en formulering:
 - Inhoud: de informatie-elementen dienen inhoudelijk correct te worden weergegeven.
 - Samenhang: indien de kandidaat een aantoonbaar onjuist verband legt tussen twee informatie-elementen, dienen aan één van beide, afhankelijk van de gemaakte fout, geen punten te worden toegekend.
 - Formulering: de weergave van de informatie-elementen moet begrijpelijk zijn voor een lezer die de uitgangstekst niet kent.
- 2.3 Voor spelfouten worden geen punten afgetrokken. Hetzelfde geldt voor idiomatische en grammaticale oneffenheden, tenzij een inhoudselement er minder juist, minder volledig of zelfs fout door wordt.
- 2.4 Het is de kandidaat toegestaan het genoemde maximumaantal woorden in de samenvattingsopgave met 10% van het aantal toegestane woorden te overschrijden. Indien door de kandidaat het aantal toegestane woorden met meer dan 10% wordt overschreden, worden voor de grotere overschrijding per vijf woorden 2 scorepunten afgetrokken. Zie verder het beoordelingsmodel.

Voor dit centraal schriftelijk examen Papiamentu VWO eerste tijdvak 2015 kunnen maximaal 53 scorepunten worden behaald. Het examen bestaat uit een tekst met 20 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

*Aan het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt één punt toegekend.
Alle open vragen moeten in het Papiamentu beantwoord zijn.*

Teksto 1 Vega i medio ambiente

- 1 **B**
- 2 **D**
- 3 **C**
- 4 **maximum score 4**
- (Ponensia:) Bestia ta hasi daño na nos klima i medio ambiente. 1
 - (Argumentashon:) (Henter dia) baka i porko ta saka i respu gas metano. 1
 - Metano ta malu pa medio ambiente / dañoso pa kapa di ozòn. 1
 - Indien inhoudelijk volledig juist antwoord, niet langer dan 30 woorden 1
- 5 **maximum score 1**
bira vegetariano i salvaguardá kapa di eis
- 6 **maximum score 4**
Voorbeeld van een correct antwoord:
- Pa parti di mundu krio di bestia / ganaderia ta e forma di kuminda duradero. / Tin algun área òf region na mundu ku no ta fértil pa plantashon. 1
 - (Ademas,) ganaderia ta brinda mas opshon ku solamente karni (pa kome), 1
 - i sierto produkto animal ta kontené nutriente masha krusial (pa hende). 1
 - Indien inhoudelijk volledig juist antwoord, niet langer dan 35 woorden 1
- 7 **D**
- 8 **maximum score 2**
- X: konklushon 1
 - Y: pues / p'esei 1
- 9 **A**
- 10 **maximum score 2**
- matisashon 1
 - opheshon 1
- 11 **B**

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

12 C

13 maximum score 2

Voorbeeld van een correct antwoord:

- Ta mihó pa usa produktonan sekundario komo kuminda pa bestia 1
- òf komo fuente pa generá energia bèrdè? 1

NB: Alleen de eerste 20 woorden beoordelen.

14 B

15 C

16 maximum score 3

Voorbeelden van correcte antwoorden:

Tin basta faktor ku mester konsiderá pa por yega na un konklushon si un dieta vega ta mihó pa medio ambiente. / Un bida vegetariano por ta un bon solushon pa biba mas konsiente di medio ambiente, pero mester tene kuenta ku vários faktor ku tambe ta influensia medio ambiente.

- *Indien logisch geformuleerd antwoord met alle kernaspecten* 2
- *Indien logisch geformuleerd antwoord maar niet volledig* 1
- *Indien inhoudelijk volledig juist antwoord, niet langer dan 30 woorden* 1

NB: Indien logica ontbreekt, 0 punten toekennen.

17 maximum score 1

4 i 6

NB: Alleen als beide nummers goed zijn mag het punt toegekend worden.

18 C

19 maximum score 2

Voorbeeld van een correct antwoord:

- ... ta muchu mas kostoso, / ta relativamente karu, 1
- i ta malu pa medio ambiente / ta dañoso. 1

NB: Alleen de eerste 15 woorden beoordelen.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

20 maximum score 4

ponensia	ta kuadra ku e teksto	ta kuadra ku e fragmento	ta kuadra ku ningun
1		X	
2	X		
3			X
4	X	X	

Per regel beoordelen.

Per correct ingevulde regel (met dus 1 of 2 kruisjes) 1 punt toekennen, tot een maximum van 4.

Teksto 2 Víktima di kredulidat

21 maximumscore 18

In een goede samenvatting (190 woorden) moeten de volgende informatie-elementen opgenomen zijn. Verdeling van de deelscorepunten over de verschillende elementen is hierbij aangegeven. Het onderstaande is een voorbeelduitwerking. Uitwerkingen in andere bewoordingen met gelijke strekking zijn mogelijk.

Fenómeno i pregunta sentral

(max 2p)

- Hopi hende ta bira víktima di engaño òf manipulashon. 1
- Kuestion ta di unda e kredulidat/naividat/ingenuidat ta bini (i por hasi algu kontra di dje?). 1

Faktornan di influensia segun amerikano i prueba

(max 4p)

- (Echo ta ku) hende krédulo por hasi masha poko na nan naividat. 1
- Emoshon i personalidat ta e faktornan prinsipal ku ta influensia bo grado di kredulidat. 1
- Eksitashon ta blèndu hende. / A proba ku bon beis ta hasi bo krédulo. (Eksperensia di bida tin influensia riba bo personalidat.) 1
- Hende ku a eksperensia i mira tur kos un biaha kaba, (ta kere ku nan) ta ménos inosente (ku esnan ku ta pichon ainda). / Eksperensia fèrfelu / E lèsnan duru di bida ta desaroyá abilidadat pa rekonosé intenshon malisioso. 1

Vishon europeo i motivashon p'e

(max 4p)

- Investigadó europeo / di Universidat di Leicester (Inglaterra) ta pretendé lo kontrario. 1
- Segun nan, e lèsnan duru di bida ta hasi di kualke gran skèptiko un inosente kèns, / un bon dósis di eksperensia di bida tin influensia riba bo kredulidat den sentido negativo, / esun ku eksperensia hopi kos desagradabel (no) ta bira (ménos, sino) mas fásil pa influensia, 1
- pa motibu di / pa motibu ku 1
- deskonfiansa den su mes manera di husga / ta bai (mas lihé) tras di otro hende su opinion / ta bira mas krédulo. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Otro peliger i ròl di dje

(max 3p)

- Peliger di kredulidat ta skonde tambe den bo propio kurpa 1
- den e supstansia oksitosina (mihó konosí komo e 'hormona di karisia'), 1
- ku ta sòru pa bo konfia otro persona. / laga bo na kaya ora di husga otro. 1

Posibel solushon i refutashon

(max 4p)

- (Kisas) testosterona (komo polo opuesto di oksitosina) por ta un solushon. 1
- E ta yuda baha konfiansa den bo próhimo (na un nivel mas favorabel). / Oumento di testosterona ta hasi ku un hende ta konfia ménos. 1
- Pero, / Desafortunadamente, 1
- basta testosterona no ta nifiká, pa regla, mas deskonfiansa. 1

Konklushon final

(max 1p)

- (Pues,) tin mester di basta investigashon ainda promé ku remediá naividat. 1

Regeling met betrekking tot overschrijding van de woordgrens (190 woorden) van de samenvatting

Tel het exacte aantal woorden. Voor de eerste overschrijding met 19 woorden dienen geen scorepunten te worden afgetrokken. Voor elke volgende overschrijding dienen per 5 woorden steeds 2 scorepunten te worden afgetrokken tot een maximum van 18 scorepunten. De toepassing van de aftrekgeregeling kan nooit leiden tot een negatieve score bij deze samenvattingsopgave. De minimum score voor de opdracht is 0 punten.

Schematisch:

T/m 209 wrd	0 punten aftrek
210 - 214 wrd	2 punten aftrek
215 - 219 wrd	4 punten aftrek
220 - 224 wrd	6 punten aftrek
225 - 229 wrd	8 punten aftrek
230 - 234 wrd	10 punten aftrek
235 - 239 wrd	12 punten aftrek
240 - 244 wrd	14 punten aftrek
245 - 249 wrd	16 punten aftrek
Vanaf 250 wrd	18 punten aftrek